

IMAGE OF SAINT JOHN OF RILLA AND THE SUSTAINABLE TOURIST EFFECT OF PILGRIMAGE

Paskal Piperkov¹, Liana Galabova²

ppiperkov@yahoo.com; lianagalabova@abv.bg

¹ Institute of Mathematics and Informatics at the Bulgarian Academy of Science, Sofia, Bulgaria

² Independent Researcher, Sofia, Bulgaria

Abstract: Images of Saint John of Rilla are part of ten-year institutionalised tradition of pilgrimage to central sacred space in Bulgaria, the stavropegial monastery Dormition of Theotokos in Rilla mountain. Pilgrims follow the steps of medieval Bulgarians on the route of historical translation of the relics of the reverend saint from Veliko Tarnovo through Sofia to Rilla monastery in 1469.

Creating new religious and tourist practice, contemporary Eastern Orthodox guides and local authorities organise popular event richer than just an occasional restoration of previous emergent church procession. Walking through the country on the Sacred Rilla road every summer for more than a month, pilgrims bring, find, and exchange sacred images of Bulgarian patron saint that inspire people and communities, and bring cultural value and tourist sustainability to remote and quiet sacred places.

Keywords: Pilgrimage; Saint John of Rilla; Icons; Church Art; Sustainable Tourism

ОБРАЗЪТ НА СВЕТИ ЙОАН РИЛСКИ В СВЕТИТЕ МЕСТА И УСТОЙЧИВИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ЕФЕКТ ОТ ПОКЛОННИЧЕСТВОТО

Паскал Пиперков¹, Лиана Гълъбова²

¹ Институт по математика и информатика, Българска академия на науките, София, България

² Изследовател на свободна практика, София, България

Резюме: Изображенията на Свети Йоан Рилски са част от десетгодишната институционализирана традиция на поклонническия път към централното свето място в България, ставропигиалния манастир „Успение Богородично“ в Рила планина. Поклонниците следват стъпките на средновековните

българи по пътя на историческите пренасяния на мощите на преподобни светец. Създавайки нова религиозна и туристическа практика, съвременните православни туроператори и местните власти организират популярно събитие по-богато от някогашното спешно църковно шествие. Вървейки през страната по Светия Рилски път всяко лято за повече от месец, поклонниците носят, откриват и обменят свещени изображения на българския светец-покровител, които вдъхновяват хора и общности и носят културна ценност и туристическа устойчивост в отдалечени и притихнали свети места.

Ключови думи: поклонничество; Свети Йоан Рилски; икони; църковно изкуство; устойчив туризъм

Организацията и провеждането на поклоннически туристически инициативи днес е културно предизвикателство за съвременните български условия. Религиозният живот у нас през последните няколко забързани десетилетия се развива много внимателно и духовенството търси най-правилния начин за сътрудничество с елита и вярващите в интерес на благоприятния социален климат. Въз основа на десетвековна традиция, преминала през различни исторически периоди, вече е разработена благодатната почва за скромни приноси в съживяването на изконните православните традиции и обичаи, какъвто е походът по пътя на пренасяне на мощите на свети Йоан Рилски Чудотворец в неговата десета година и петстотин и петдесета годишнина от Възвръщането на мощите в Рилския манастир.

Образи на светеца по пътя на поклонниците

Иконографското богатство от образи на свети Йоан Рилски е едно от лицата на поклонничеството като стремеж, изминаване на пътя, и достигане на целта. Рилският свети път протича като лития, подобно на чина за пренасяне на свети мощи и напомня на историческа възстановка на църковните събития. Но освен хоругвите и няколкото литийни икони, няма еднотипен образ който да се раздава на всички поклонници. Всеки е свободен да носи по маршрута някоя от основните походни икони, да донесе други, които да станат част от благолепието на

поклонническият път отразено в множество репортажи и оставашо в сърцата на всички.

1.1. Образите на светеца в София

Ранната иконография на свети Йоан Рилски се отнася към времето непосредствено след неговата канонизация, когато образът и духовният му облик е бил познат на всички. В днешната българска столица почитта към светеца е стара традиция датираща във времето на жива памет за подвизите и прославата на местния отшелник, наричан векове след канонизацията си просто „Отецът“ или нашият отец, както дори има надписани негови икони. През последните векове дори изграждането на националната държава и патриотичното движение в църквата извеждат на преден план личността на българския аскет като главен закрилник пред Бог за спасението на местните хора. Отделно светецът е почитан и като бърз помощник при немота и епидемии, като закрилник на миньорите и монашествашите¹.

Не случайно днес в оживения столичен град постепенно събират почти цялото население на страната образите на светеца са във всеки храм, а някъде са и по няколко в една църква с нейните престоли, параклиси и молитвени кътове с проскинитарии. Средновековните български държави² (Bilyarsky, 2001: pp. 32-44, 39, 43). Манастирите свързани със свети Йоан в Софийското светогорие също са няколко, по

¹ Издателство Витезда, Кой светец за какво помага, Страници: 18 (проблеми с говора), 23 покровител на миньорите, 24 (покровител на монасите в България), 30 (в сонма на всички български светии застъпник при войни, епидемии, стихийни бедствия и други нещастия), 32 (заедно с иконата Богородица Рилска, Осеновица или Осеняваща, закрила срещу епидемии и всякакви зарази и болести);

² Според Иван Биларски, Небесните покровители: свети цар Петър, В: Историческо бъдеще, № 2, 2001, ISSN 1311-0144, Страници: 32-44, Страници: 39, 43, (Bilyarsky, 2001: pp. 32-44, 39, 43) установяването на византийски тип държавност по българските земи се свързва предимно със светийската личност на благоверния цар Петър Български, докато почитта към свети Йоан Рилски се разпространява в региона поради това, че не се идентифицира със сакрализацията на властта. Свързването на двата култа чрез църковните изкуства, и в исихасткия период и по-нататък в българската история, показва трайната тенденция на стремеж към покровителство на църковната власт над светската в православната духовност, както и при подкрепата на царството от сонм светии, чиито мощи са в Търновград.

местата на ранния му монашески подвиг и с пренасянията на мощите, а два от тях и до днес са метоси на Зограф.

Предполага се, че стенописът на свети Йоан Рилски в притвора на Боянската църква (някогашен манастир) „Свети Николай и свети великомъченик Пантелеймон“ е най-старото запазено негово изображение (Penkova, 2008). Не е напълно сигурно, че този образ е от времето на зографията на този забележителен паметник на средновековното изкуство през 1259 година, тъй като надписите по свитъка не приличат на останалите. Но стенописът представя добре преподобния, срещу свети Пахомий върху вдлъбнатата и тясна повърхност на дебелината на източната част на южния аркосолий, в преобладаващ тъмносин колорит.

В притвора на Сеславския манастир „Свети Никола“ свети Йоан е изписан през 1616 година, в началото на XVII век от вариращия зографски екип на преп Пимен Зографски. Светецът е разположен над ниския стенописен цокъл на южната стена, на запад от големите светиипустинници и на изток от преподобните Зосима и Мария Египетска (Приложение 2, Фигура 1). Четири века по-късно, в село Сеславци, в новата църква „Свети Вмчк Георги“ преподобният е изписан в цял ръст в първото арковидно пространство от изток на южната стена, с благославяща ръка и в сини цветове напомнящи възрожденската икона от германската колекция в Музея за история на София.

1.1.1. Свети Йоан в централни и исторически храмове

Освен споменът за средновековния средечки манастир, църквите „Свети Йоан“ и „Свети Лука“ и вероятно съществувалия храм под свети Седмочисленици преди Черната джамия, на свети Йоан Рилски в София днес са посветени учебния храм при Софийската духовна семинария от началото на XX в., южния параклис в църквата „Света Троица“ в квартал Редута, северен престол в храм „Света Троица“ в едноименния парк, южни престоли на църквите: „Свети Седмочисленици“ (неосветен) и „Свети Георги“, иконостас в храм-паметника „Свети Андрей“. Предвиждал се е южен престол на храма

„Свети Николай Нови Софийски“³, (Temelski, 2000: pp. 90, 72-76, 99-100), където в иконостаса е имало икона в северния край, а днес има южен проскинитарий с икона, на която светецът е със свитък с боянския надпис, кръст в десницата и откритата глава.

Неосъществената идея за църква на светеца във Владая е реализирана в оброка с гранитна икона, в съвременен стенопис на южната стена на Владайския манастир и благоукрасата на новия храм в квартала. Свети Йоан е честван и изобразяван при посветените на Все светии и на Всички български светии проскинитарии, иконостаси, параклиси и храмове. На успението на преподобния е посветен параклис в Мърчаево и е имало идея за гробищен храм в Дървеница.

В региона свети Йоан е много почитан в Герман в Зографския метох и неговия храм, в Курилски манастир и неговата църква, в параклиси в Челопеченския метох „Рождество Богородично и параклис в манастира „Свети Мина“, за който се предполага, че е бил метох и международно поклонническо средище. В Перник на светеца е посветена църквата на миньорите, която в миналото е имала руска енория. Цялото софийско светогорие е изпълнено с места свързани с пренасянията на мощите, а седмопрестолния Осеновлашки манастир е осветен в чест на рилската чудотворна реликварна икона Богородица Осеновица.

В патриаршеската катедрала, която отдавна предстои да се реставрира, образът на свети Йоан е трудно да се открие в стенописите. В сайта на храма⁴ и в старите албуми може да се разгледа интересната картина пресъздаваща срещата с цар Петър с ликовете на възрожденците като войници, която през 30-те се появява във видинския катедрален храм „Свети Димитър“ от Господин Желязков и в софийската

³ Темелски, Христо, Храмът „Свети Николай Нови Софийски“, София, Синева, ISBN 954-9983-0702, 2000, Страници: 90, 72-76, 99-100, (Temelski, 2000: pp. 90, 72-76, 99-100); в строения в началото на XX век с руска помощ, тогава трети по големина и красота столичен храм, старият стенописът от 1912 година е над южния вход и с модерната тогава иконография с вдигнат кръст и книга. По-новият стенопис е втори след иконостаса в първия регистър на северната стена, изписан през втория етап на късната зография от 1967-69 години от зографския колектив на синодалния художник Николай Ростовцев;

⁴ Патриаршеска катедрала „Свети Александър Невски“, [Saint Alexander Nevsky Patriarchal Cathedral, <http://www.cathedral.bg/>, (Last view: 01.04.2019)]

църква „Свети Седмочисленици“ в северната част на западната стена на наоса, от Асен Гицов през 90-те (Авгатов, 2014). В храм-паметника „Св. Александър Невски“, свети Йоан е представен на южния иконостас, на втората царска икона, слизаща на нивото на солея. Преподобният е изобразен много картинно⁵, обърнат почти в профил към Христовата икона, стъпил на калдъръма в двора на манастира, със сведена открита глава, домашно тъкано расо и красив свитък в лявата ръка.

В църквата „Свети Седмочисленици“ има образи на светеца от почти всяко ново изписване. Най-старият стенописен образ е от 1926 година в купола от югозапад, разположен в красиво орнаментираната и ефирно изпълнена слънцевидна композиция, до свети архангел Варахиил, следван от цар Борис (Miteva, 2014: pp. 104-107). По-късно високо в арката на абсидата от юг през 60-те, вероятно от Ростовцев, е изписан по-ярък образ на светеца в цял ръст, без кукул, с патерица и свитък с надпис „Господи възлюбих...“ През 90-те в горния регистър на най-северната част на наситената от професор Асен Гицов със църковно-исторически сцени западна стена се разгръща композицията на пренасяне на мощите надписана „Възвръщане на мощите...“ А на същото място в южната част на западната стена, над светите първовърховни апостоли се разполага и срещата на свети Йоан и свети цар Петър. Във вътрешния притвор на северозападната стена се извисява познатият от църквите в Надежда и Връбница стенопис на Ангел Радушев от 1997 година, на който светецът е с патерица и свитък и отново ни уверява, че „Богатство монаха не злато и сребро, а нестяжание...“.

В столичната църква „Свети Николай Стари“ образът на светеца изписан от Малецки в края на миналия век все още посреща верните с най-южната икона на балкона в издигнатия притвор. А стенописното му изображение от Карл Йорданов от 70-те на южната стена, вече реставрирано се извисява в средата на наоса над основата на стълбището и благославя идващите богомолци. В близкия храм „Света Петка Епиватска“ не е трудно да открием епизоди от житието на светеца на две от резбованите полета на северните врати. При слизането от

⁵ Както и в най-северната царска икона на платно в иконостаса на „Свети Седмочисленици“, където е с кукул и подобно на иконата от стария иконостас на семинарията, която днес краси библиотеката на духовното училище;

улицата в горния притвор, на южната стена от няколко години е поставен проскинитарий изписан от Ростовцев, където между свети Паисий от изток и свети Евтимий от запад, стои свети Йоан със свитък с призива „Който иска...“.

На балкона над долния притвор има още една стара икона на светеца, а в южния край на южния стълб стои в рамка хартиената икона на Малецки⁶. Най-южно, трета на юг от дверите на стария възрожденски иконостас в наоса стои старата народна икона, където светецът е с огромни ръце, вероятно в израз на силното застъпничество⁷. На свитъка със съкращения е изписано: „Се удалихся земная и водворихся в пустыни, чаях Господа спасающего мя“, подобно на патронните стенописно и иконописно изображения с виещ се свитък в църквата на Курилския манастир от 1596 година.

В близост в Ротондата „Свети Георги“, на прозореца в северния клирос и на голям проскинитарий южно от иконостаса, стои нова икона по византийския рилски образец от XIV в. В красива дърворезбована рамка, тази икона се изнася на литиите и съпътства провеждането на Свето-Йоановите четения⁸. В параклиса на Богословския факултет в София посветен на свети Климент Охридски свети Йоан Рилски е представен от Ростовцев през 1978 г. на стенопис в цял ръст, втори от изток в средата на южната стена, след патронното изображение на светителя. Преподобният държи патерица в дясната си ръка и свитък в лявата с текст: „Господи возлюбих дома твоего...“ Възможно е след реставрацията образът на светеца да се открие или постави допълнително и отвън на сградата и в аудиториите или фоайето, подобно на парадния вход на Софийската духовна семинария, където е представен на икона в цял ръст.

В катедралния храм „Света Неделя“ преподобният се извисява в средата на северната стена на наоса стенописан от екипа на

⁶ Св. Иван Рилски, [St. Ivan Rilski,

<https://azbyka.ru/days/assets/img/saints/5253/p1adal5tpa170o1j0014a114br1lc3.jpg>, (Last view: 01.04.2019)]

⁷ Наблюдение от 7 юни 2019 година.

⁸ Силуетът на храма е изобразен на първия плакат на конференцията от 2017 година. Църквата е под издигнатите длани на светеца представен с очертания по образца на рилската иконата с обков, но без патерицата и свитъка.

Ростовцев в началото на 70-те. Представителният монументален образ стои във втория регистър сред българските светии в цял ръст, между светиите Евтимий и Борис, преди светите братя и над медальона със свети Прохор в първия регистър⁹. Диагонално в двете си ръце, дясната отгоре и лявата отдолу, свети Йоан държи свитък с думите: „Господи възлюбих...“. Отделно, на аналоя на северозападната колона, втора от север, до образа на свети Мина е поставено съвременно копие на аскетичната обкована рилска икона, която е популярна и на пощенска картичка на държавното издателство „Септември“. Художникът е запазил точно гръцкия текст на свитъка и надписите в розетките, но на надписа над раменете на светеца е добавил определението: отшелник, което другаде се среща подвижник или пустинник.

По-нататък в посоката на съществувалия в миналото Средечки манастир с храм на светеца, може да се види интересната колекция на икони постъпили в Музея за история на София от Германския зографски метох и проучени от Дора Каменова през 90-те. В магазина на катедралния храм има картичка и с иконата на светеца нарисувана в сливащ се с фона син цвят и гънки изписани със златна боя¹⁰. В едновременния басейн на градската баня днес са хубаво експонирани още няколко реставрирани икони, реликварии без мощите и рака с вградени мощехранителници и изображения на свети Йоан Рилски, свети Тедосий Търновски и отделно на свети Атанасий Атонски¹¹. (Genova, 2001), (Gergova, 2005). В коридора към тази експозиция, също на източната стена като свети-Йоановите икони от стои дарената на

⁹ Този стандартен и издържан образ на светеца се продава в канаскята като ламинирана иконка, както повечето от тези представителни образци са качествено репродуцирани в умалено мащаб и изложени, надписани и подредени по номера в шкаф до свещопродавницата;

¹⁰ Надписът на свитъка на тази икона е комбинация от двата псаломски стиха „Приидите... Господи възлюбих...“

¹¹ Елена Генова, Кивот (ковчег) за мощи от Германския манастир край София, В: Проблеми на изкуството, №3, 2001, ISSN 0032-9371, Страници: 11-17, (Genova, 2001: pp. 11-17), свързва изображението на свети Теодосий със свети Йоан от края на XVIII век с едноименен параклис в Килифаревския манастир; Гергова, Иванка, Ковчегът с мощите на свети Йоан Рилски, В: Известия на Благоевградския исторически музей, Том IV, Християнско изкуство и култура в югозападните български земи, 2005, ISSN 1311-3526, Страници: 60-72, (Gergova, 2005);

музея 17 септември 2016 с хубаво посвещение от проф. Иван Гаврилов иконна композиция на посрещането на мощите в Средец.

В столичния храм на свети Георги, където южният престол е посветен на рилския преподобен, вярващите могат да се поклонят пред икона в цял ръст в проскинитарий на солея на южната стена след иконостаса. Над иконата се издига стенописът на светеца във втория регистър на иконографската програма, следва допоясна икона на проскинитарий и житийна икона с житиен епизод на особения аналой. На един от големите проскинитарии в южната част на наоса стои съвременно копие на допоясна възрожденска царска икона от Лили Василева и Владо Житенски, от 1995 година. На стълбището към камбанарията е окачена на стената и академична икона на светеца с кръст и книга.

1.1.2. Светецът в столичните квартални храмове

В някои от кварталните софийски храмове иконографията на светеца от различни исторически периоди е по-необичайна. В църквата „Живоносен извор на Пресвета Богородица“ светецът е неузнаваем, както е изобразен монументално в тъмен колорит на стенопис в началото на певницата. В храм „Свети свети Кирил и Методий“ в квартал Павлово образът на свети Йоан е представен в на най-южната царска и аналойна икони. В храм „Вмчк Димитрий Солунски“ в квартал Хаджи Димитър свети Йоан Рилски, освен на централно място в иконостаса през 50-те е изобразен от Николай Шелехов през 1967 година, по-нехарактерно над входа сред образите на преподобни в орнаментираните квадратни полета с медальони по тавана зад колонадата на наоса. След това, на втория етаж в същия храм, през 1971 година светецът е представен от Ростовцев в интересната орнаментална композиция на стенописите на български светии, където държи свитък с думите „Хотяй...“ и в събора на светиите просияли на българска земя в южната част на западната стена, със свитък с думите: „Господи възлюбих...“.

В църквата „Възкресение Христово“ в квартал Красна поляна Шелехов, през 1963 година, поставя свети Йоан Рилски на източната страна на втория южен стълб в наоса на храма. Светецът е изобразен

характерно за стила на художника, с артистично вързана в долната част масленозелена мантия, светло оранжево разширено расо, със синя схима, открита глава и на син фон просветляващ към зелено-синята напукана земя, напомняща пустиня и каменна планина. Преподобният държи дълга тънка патерица в десницата си и свитък диагонално надолу в лявата си ръка: „Богатство монаха...“, с калиграфско изписани едри букви, първата от които по-голяма, червена и орнаментирана.

В църквата „Свети Николай“ в район Връбница в София, през 1986 година същият зограф е изписал светеца до иконостаса от юг на наситен син фон в цял ръст с тояга в дясната ръка и свитък в лявата с думите: „Богатство монаха...“ В храм „Свети Дух“ в Надежда през 1983 година¹² (Gerginova, 2007) същият художник е нарисувал светеца по подобен начин и на същото място от юг до иконостаса в първия издигнат и орнаментиран регистър в цял ръст. На иконостаса в южния край на царския ред стои скромна по художествени качества икона с обков на дясната ръка вдигната с кръст и със затворена книга в лявата ръка на светеца, който е с покрита глава, за разлика от стенописа. Отвън на храма в западния край на южната стена отскоро е изписан светеца в кафяви одежди на син фон с бежова ивица земя, с църква в лявата ръка, а в дясната – с кръст и свитък.

В църквата „Света Троица“ в едноименния парк, пред посветения на преподобния северен престол, патронният стенопис е вероятно от Асен Гицов през 1997 година, на северната стена зад големия проскинитарий с възрожденската икона на свети Николай. Същият художник, преподавател по църковна стенопис, по същото време изографисва светеца по същия начин с обърнати към вярващите и Бога длани, в южната част на църквата „Свети Вмчк Георги“ в квартал Дървеница, където има и ниша в стената с икона на преподобния.

В квартал Обеля свети Йоан Рилски е изписан на икона в царския ред на иконостаса на новия храм, храм „Свети Йоан Кръстител“ от

¹² Пак там, 1984 година и завършване на цялата зография през 2002 година; Цветанка, Гергинова, Храм Свети Дух град София, София, Беров Жи, 2007, Страници: 46, 51, (Gerginova, 2007), упоменава 1983 година, както е посочено в дарствения надпис, че изписването е в памет на 1300-години България и 30-годишнината от възстановяването на Българската патриаршия, а към 2002 отнася реставрацията на стенописите от техния автор.

Даниил Йоцев. В квартал Младост 3, тъй като не е включен в иконографската програма на иконостаса, свети Йоан е представен с голямата синодална печатна икона на Михаил Малецки в красив проскинитарий на източната, а впоследствие на северната стена (Приложение 2, Фигура 7). В една от стаите на неделното училище в подземния храм „Вмчца Злата Мъгленска“, Лилия Васева завършва стенопис на светеца молещ се в пещерата.

В Богородичния параклис „Достойно ест“ на близкия Илиенския манастир светецът е изобразен в иконостаса от Шелехов през 1960 година в една от страничните икони с двоица светии, в полупрофил и сведен поглед, под влияние на академичните икони. В квартал Горубляне откриваме светеца в съвременен стенопис от 2004-2006 години от зографите Матееви, представен с кръст и броеница в дясната ръка и лява длан отворена към вярващите. Стенописът е разположен в една от красиво декорирани арковидни ниши подредени по цялата дължина на изписаната ограда като на страничните полета са поместени дарствените надписи. В квартал Слатина, в църквата „Света Троица“ на възвишението на Редута светецът е почетен с южен параклис с копие на най-старата рилска икона и с печатната икона окачена на южната стена и украсена с изкуствени цветя. В наоса на просторния зален интериор се извисява и монументален северен проскинитарий с икона на светецасъс свитък с думите: „Хотяй...“, вероятно от Гюдженов¹³. Исторически епизод от житието на светеца е представен и в резбованите подиконни полета.

Иконите от царския ред на иконостаса в столичната църква „Рождество Богородично“ са ранни творби на синодалния художник Николай Ростовцев от 30-те години на XX век. Иконата в цял ръст в централната част на иконостаса е едно от най-хубавите иконописни изображения на светеца у нас. Издържания в рамките на византийската естетика академичен образ е на приказан сецесионов фон по възрожденски преливащ във всички цветове на дъгата. В царския ред свитъкът е с думите „Господи возлюбих...“, а на горния ред на иконостаса

¹³ Негова икона на светеца е добавена в северния край на иконостаса с икони на Стефан Иванов в храм „Свети Георги“ към военната костница при централните софийски гробища;

над тази царска икона има още една допоясна икона с текст на свитъка „Който иска...“. Същият художник създава няколко десетки образа на светеца и като реставратор в ЦИАМ копира, консервира и реставрира негови изображения по някои от ценните стари български паметници. От 1964 е стенописът му на свети Йоан на северната стена в църквата „Свети Георги“ в Бистрица¹⁴. където под проскинитарната възрожденската икона на свети Мина стои и характерната аналойна икона на Михаил Малецки, както и в притвора на Германски манастир, в църквата „Света Параскева“¹⁵ при патронната икона и на много други места в страната.

В църквата „Успение Богородично“ на булевард България в София свети Йоан Рилски посреща вярващите още на южния стълб в притвора с печатната икона на Малецки в рамка. По-нататък в средата на наоса на друг вграден в стената южен стълб е стенописа на светеца в цял ръст, рисуван на платно от Огнян Денев и положен в първия регистър под медальон с образа на свети Теодосий Търновски. До иконостаса откриваме още една по-стара допоясна икона със същия текст, както и споменатите два други образа: „Господи възлюбих...“.

В манастира „Свети Вмчк Мина“, където е предвиден храм на светеца, в началото на XXI век образът му е гравирани на гранит, който подобно на възрожденските икони отразява небето и околния пейзаж. В църквата „Свети Никола“ в Горна Баня светецът е поставен на северната стена на наоса и е изписан във възрожденски стил пред 90-те години на XX век¹⁶. В църквата „Свети Николай“ в Нови Искър в квартал Славовци поклонниците виждат големия арковиден стенопис на светеца във възрожденски стил и преобладаващ студен колорит, изписан през 2007

¹⁴ От около десетилетие в единия от Бистришките манастири, „Света Петка и свети Илия“, северно от иконостаса и със свитък преминаващ в светия олтар, стои раздвижен класически стенопис на светеца от зографския екип на Владимир Аврамов;

¹⁵ В просторния зален храм, един от най-големите в столицата, представителните икони в академичен стил включват проскинитарии на колоните в иконостаса и свети Йоан е представен там с покрита глава и с книга в двете ръце, а свети цар Борис на отсрещната колона е със свитък.

¹⁶ Както в подуенската църква, монашеските дрехи са тъмни, за разлика, например, от цветния ред на преподобните в стенописа на южната стена на параклиса „Въведение“ в Капиновски манастир „Свети Никола“ от Алекси Атанасов в 1864 година;

година от зографите Стефанови. Според образа на една от любимите рилски икони, стенописът в южния край на откритата галерия на външния притвор, светецът е представен в цял ръст, обърнат на дясната си страна, на фона на пейзаж с манастира отдясно на светеца, с кръст в лявата ръка и свитък в дясната: „Господи възлюбих...“.

1.1.3. Образите на светеца в подворията в София.

В едно от централните поклоннически места у нас, в центъра на подолтарния стенопис в криптата на Руската църква поклонниците се посрещат от свети Йоан издигнат на облаци над саркофага с мощите на свети Серафим¹⁷. Преподобният държи акатиста написан за него от руския архиепископ, който приживе много го почита, посещава манастира и в трудни моменти от своя духовен и житейски път се удостоява с явявания на българския подвижник и неговия покровител свети Йоан Богослов, който присъства и на успението му в Рила. В наоса на криптата на същия храм откриваме светлото деисисно изображение на светеца в небето над град София при първия стенопис на свети Серафим Софийски от 90-те години на XX в. от художествения колектив ръководен от монахиня Магдалина Начева¹⁸. А горе в храма на руското подворие „Свети Николай“ свети Йоан Рилски е представен в красивата и въздействаща академична икона на Николай Ростовцев в студен колорит, от която светецът посреща и благославя вярващите в края на високото стълбище.

От 1953 година икона на светеца допълва красивия руски триприделен иконостас в софийската църква „Покров Богородичен и Радост на всички скърбящи“ дошъл от руската болнична църква „Свети Пантелеймон“ в Истанбул. Изписана от Шелехов, иконата представя светеца в цял ръст, със златен фон и красив гравирани ореол, в мек топъл колорит, със силно стилизиран лик на преподобен, динамична поза на

¹⁷ Стенописта от 1954 година в студен и тъмен колорит е дело на Николай Шелехов, произхождащ от град Рилск, килийник на свети Серафим, а след успението му рилски монах основал иконописно ателие просъществувало до изселването на братството.

¹⁸ Този стенопис напомня на подобно огледално изображение на свети Йоан от един от рилските храмове. Образът на светеца от Богородичния триптих от Шелехов, дарен през 60-те от името на рилските монаси на патриарх Кирил изглежда сходен с подобна стара икона, където светеца е в предстояща позиция.

тялото и църковнославянски текст „Богатството на инока...“ красиво изписан на свитъка.

Стенописният образ на свети Йоан Рилски се възвисява монументално и в олтара и наоса на друг руски храм у нас, изящната църква на Шипченския манастир (Приложение 2, Фигура 4), която е представителна за новоярославския стил в световната архитектура. Довършена в края на 50-те години на XX в. от художествения колектив на Ростовцев, иконописната програма на този храм се увенчава от български и руски светии, като на местните Божии угодници е отредена почетната северна част. През средата на 40-те, в храма на Семинарията, Ростовцев изписва над светия олтар българските светии и поставя свети Йоан от южната страна в композиция на моление пред уготования престол.

В параклиса „Свети Георги“ към гръцкото посолство, изграден на издигнат от улицата терен в близост до площад Македония в София, свети Йоан е изобразен от богослова-зюграф Ангел Радушев през 1978-1981 години на XX век като част от една интересна иконографска програма. Преподобният е представен в цял ръст в първия регистър, в светлокафяв колорит на син, зелен и охров фон, на най-западното място на южната стена с една отворена длан и десница, която е трябвало да държи кръст¹⁹.

1.2 Изображения създавани за поклонническия път

През досегашния неусетно обогатяващ се десетилетен опит на организация и осъществяване на водещата поклонническа инициатива у нас, сакралните изображения стават и съществена част от ежедневните и празнични измерения на една специфична културно-туристическа субкултура. Иконите на светеца все още не се появяват отпечатани на дрехи, аксесоари, сувенири, не се носят на врата от поклонниците, на баджове или табели. Сред множеството фотографии от похода споделяни на профилите на участниците и в няколко блога и отделни групи за двата пътя всяка година, най-голям е акцентът върху хоругвите, свещениците и децата, които ги носят. Те сякаш вече са се превърнали в

¹⁹ Радушев, Ангел, Уебсайт, [Radushev, Angel, http://www.angelradushev.com/links/Stenopisi_Links/pic3.html], (Last view: 01.04.2019)]

символи на похода, но в същото време внимателно се върви към брендиране и визуална комуникация на цялата инициатива и към проекти, които да я обезпечат, особено на местно ниво.

Всяка година поклонническия път добавя нови елементи към своя визуален изказ. Творчеството е важна част от създаването на нови културни практики и ясен израз на съживяването на традиции. Първият пример за това са съвременните стенописи на пренасянето на мощите на връх Голям Кръстец²⁰, които днес красят действащия старопланински параклис на благословеното от присъствието на светеца място, изграден, изписан и поддържан от великотърновското академично туристическо дружество и осветен от Великотърновския митрополит Григорий през 2002 година.

Емблематичната арковидна икона на свети Йоан Рилски, която се носи на красива кърпа и представя светеца с червена мантия и синя схима, е изписана от великотърновските поклонници и зографи Нели и Стоян, заедно с други икони на светии, по чиито стъпки са вървели. Икона на светеца с разтворена книга беше носена на литията при засаждането на дъб в близост до великотърновския исторически храм на светеца в близост до църквата с неговия старинен стенопис. По примера на носената отначало златоткана хоругва с образа на светеца, през 2017 година е изработена великотърновската хоругва (Приложение 2, Фигура 6) с икона от поклонничката д-р Даниела Стефанова и декоративна изработка на габровска фирма. Появата на две хоругви ознаменува трайното разгръщане на поклонническите маршрути в страната като устойчива църковно-туристическа дейност.

1.2.1 Емблеми и маркировка

Рилският път през последните години започва да се обозначава с графична стилизация на лика на свети Йоан Рилски. Това решение много напомня на емблемата на Софийския университет и е логично по

²⁰ Христо Калпушков, Хижа Кръстец: Въздигна се храм-параклис на връх планината, Уебсайт на Туристическо дружество „Академик“ при Великотърновски Университет, [“Академик” Tourist Association at the University of Veliko Tarnovo, http://www.td-akademik.com/krastec_chapel.php, (Last view: 01.04.2019)]; зографите Лиляна Станкова от Кюстендил, Веска Загралова от Стара Загора и Донка от Бургас, ръководени от Китан Китанов и Любен Прашков;

отношение на организирането на похода от Богословския факултет. Визуалното впечатление, подобно на скулптурните барелефи далечно се свързва с иконата на Светия Убрус, където образът е сведен до представяне не лицето и главата на свещения персонаж, както и в специфичната иконография на кефалофорните светии. Необходимостта от лого е посрещната пестелива употреба на стилизираната икона в туристическите информационни материали, отсъствие на поклоннически сувенири и премереното и внимателно отношение като към икона при поставянето на необходимата маркировка, в която изображението е дискретно, черно-бяло и подхожда на природната и архитектурна среда.

През 2018 г. на поклонниците е подарена репродукция, която става профилна снимка на Facebook групата²¹, с която Великотърновския лъч на рилския поход се обособява като отделна инициатива: Светият път²². Една от първите прояви на този екип е конкурсът за лого, който отличава стилизирано дъбово листо с вписан осмоконечен кръст, което добре се вписва в практиката на създаване на туристически емблеми. Рискът от включването на свещен символ, икона или части от тях в туристическия тотал дизайн в предмети, места и практики, които са профанни, е ограничен от организаторите на похода до употребата на кръста по предназначение, според неговата святост за вярващите. Пример за този риск са банкнотите, които някога бяха изработени с неговия лик.

Част от народното почитане на свети Йоан Рилски свързва широколистно дърво, което расте при пещерата и молитвената скалата на светеца и в Софийската духовна семинария и вероятно поради вредители има тъмни кръгове по листата, с житийния епизод на нападението и пролятата кръв на преподобния. Формата на тези листа и летния и есенния им цветови вариант са подходящи за бъдещо

²¹ СВЕТИЯТ ПЪТ – 550 г. от връщане мощите на Св.Йоан Рилски от Търново в Рила, [THE HOLY WAY – 550 years since the return of the relics of St. John of Rila from Tarnovo to Rila, <https://www.facebook.com/groups/259345671446702/>, (Last view: 01.04.2019)]

²² Машабната картинна фигурална композиция на пренасянето на мощите от някой от водещите живописци на ХХ век, вероятно от потомствения зограф професор Димитър Атанасов Гудженов, илюстратор, сценограф, военен и синодален художник.

брандиране, тъй като половината от контура им напомня на очертанятията на дългия маршрут на пренасянето на мощите. При нанасянето на целия контур или впитането на този флорален елемент в картографски решения и разработването на легендарния материал, могат да се очакват още интересни решения.

1.3. Изображения на светеца по трансграничните пътища

Глобалните измерения на рилския поклоннически път започват се очертават едва при изпълването на десетата година на църковната туристическа инициатива. Тогава по-ясно се обособява и обогатява националната организация и на Светият път с потенциалните епархийски разклонения. Националните посоки на свещено пътуване все още не предвиждат връзка с важни ядра на почитта към светеца въплътена във възстановяване и издигане на големи селищни храмове и по-малки параклиси в Пловдив, Бургас, Търговище, Хасково, Харманли и на още много други места. Извън страната предстои да се проследи пътя на мощите на светеца, на частиците от тях и на светите места, където преподобният е почитан, включително и популярните поклоннически дестинации като Светите земи и Света гора Атон.

Извън България от родните храмове, сред няколкото десетки църковни общини и свещенослужители в Европа, към Западноевропейската епархия на Българската православна църква на рилския преподобен са посветени: църква във Виена в Австрия от 2017 година построена на петдесетата годишнина на общината; храм в Атина в Гърция, параклис в посолството в Лондон в Англия, църква в Лисабон в Португалия, храм в Печ в Унгария, църква в Екзархийския дом в Истанбул в Турция. Презокеански български енории посветени на светеца има в другата епархия в САЩ, в Чикаго в щата Илинойс, и във Вашингтон, във федерален окръг Колумбия. Имигрантските православни църковни общности не винаги са свързани с постоянна и осветена сграда, но винаги има кът с икона на светеца-покровител. Както у нас, така и по света много училища, здравни заведения и други организации са посветени на свети Йоан Рилски, тъй като с думите на свитъка си той

се приема и за покровител на учението, а като чудотворец у нас се почита и като лечител и покровител на лекарите.

В Балканския регион свети Йоан се приема за местен светец в още няколко съседни страни, но този споделен култ няма мащаба на споделено почитане, както при света Петка и светите равноапостолни просветители. Празникът на будителите и възрожденците не омаловажава светийското почитане. Не е от първостепенно значение и култът към едноименните му светии и църковно-историческите личности от същия сонм, негови покровители и духовни последователи.

В началото на 70-те в Гърция за първи път се появяват изображенията на българските светии сред другите Божии угодници просияли и местно почитани в други поместни църкви (Dimitrov, 1973). В притворите на големите атински обители, манастирите Петраки и Пендели, свети Йоан се появява заедно със светите равноапостолни братя Кирил и Методий като покровители и на западните славяни и вмчца Злата с гръцкото йиме, вероятно като покровителка на македонците от целия регион. Манастирът Петраки от XVII век със стенописи от критска школа от XVIII, като обител на монашествашкото духовенство на атинските храмове и синодалната администрация намира място за светиите-чужденци в иконографската програма на двата нови притвора на храма „Свети Архангели“ украсени в нововизантийски стил. Репортажът в Църковен вестник отбелязва, че в едно от новите крила на манастира в едноименното предградие Пендели, тогава се намира Междуправославния център на Еладската църква и там се организират прояви от вътрешно църковен междуправославен и междуцърковен мащаб²³. В манастирския храм „Успение Богородично“, строен и зографисан през XVI век, образът на свети Йоан е изписан в медальон на арката на красните двери.

В днешния български атински храм патронната царска икона отначало е репродукция от стар стенопис. Новата икона, която е и на

²³ Според българския новозаветен библиеист, професор Желев, който по това време е на специализация в Гърция, така се е получило много сполучливо съчетание на две изящни форми на едно и също вечно изкуство, похвално дело на братолюбивия дух на Еладската църква предпоставящ и резултатността на работата на центъра.

Facebook профила на храма²⁴ гласи: „Завещавам (ред изписан с червени букви) да пазите светата вяра непорочна..., а най-много се пазете от сребролюбивата змия!“ На богато резбования южен проскинитарий светецът е изобразен в дрехи с маслено-зелен и оранжев цвят, на златен фон, с кръст в дясната ръка и затворен свитък в лявата, по образа на рилската икона от XVI век, но с покрита глава – с кукул в цвета на мантията му. Литийната икона на храма е по-живописно нарисувана по модела на аскетичната обкована рилска икона²⁵ или по негов препис, където вместо кръста е игуменската патерица, във фона високо е включен ярък планински пейзаж с манастира, а свитъкът гласи: „Елате (дойдете) чеда...“.

1.4. Манастирските места и образите на светеца

Църквата на Рилския манастир „Рождество Богородично“ днес е едно от най-любимите поклоннически места за мнозина вярващи. Заветна духовна цел на усърдните молитвени участници в Рилския път и Светия път, след калдъръмения двор заобиколен от величествените исторически манастирски сгради, сияещото и приветливо свещено пространство на наоса е съсредоточено към красивия позлатен иконостас и драгоценните мощи на свети Йоан Рилски. Изследователите на богатото църковно културно наследство на манастира с почит анализират удивителното съзвучие на естетическия принос на множество епохи духовност с разнообразния изказ на техните стилове и школи в едно силно общо въздействие (Коева, 2009). Чрез красотата и ценността на изкуството, поклонниците всъщност съзерцават нетленното благолепие идващо от невидимото присъствие на преподобния закрилник, най-осезаемо именно при неговите мощи.

В църквата при гроба и в пещерата иконите се сменят през годините, тъй като се даряват нови и поклонническите фотографии са

²⁴ Facebook страница на енорията, [Parish Facebook page, <https://www.facebook.com/pg/BulgarskaCarkvaAtina/>, (Last view: 01.04.2019)]

²⁵ Pravoslaviето, http://www.pravoslaviето.com/iconopis_bulgarian/1/svetii_bg/10.19/10.19_sv_Ivan_Ril.jpg, (Last view: 01.04.2019)

различни. Отскоро на саркофага е поставена мозайка на успението, както и видът на извора е променен от по-трайна и пъстра мозаечна икона, много по-различна и от иконата в скромна рамка с изрисуван флорален орнамент. В планинския проскинитарий долу също изображенията се менят като се появява житиен епизод на светеца пред пещера, със затворен свитък, коленичил в кафеникава мантия и с кукул на раменете, подобно на иконата на светеца от Шелехов в Митрополитския дом в Благоевград и други негови произведения в самата рилска колекция в рилската гостна. По подобен начин се мени визуалната страна на светийския култ по различни места, според обстоятелствата около промяната на отговорните за храмовете лица.

В Чипровския манастир прави впечатление изображението на пренасянето на мощите и съвременната икона в южната ниша на църквата. Бистрецкият манастир впечатлява с новоизписания външен патронен стенопис на светеца в цял ръсти изразителната картина на светеца, необичайно поставена в южната страна на царския ред на иконостаса. Несъответствието на този популярен образ с църковния интериор е наложило поставянето на типична икона на светеца на маса в северния край на иконостаса. Регионалното проучване и възстановяването на манастира е пример за успешно управление на местното културно наследство в риск чрез поклонническия туризъм.

Все още извън маршрута на поклонническия път, Гложенския манастир, представя светеца в две икони на светеца. Едната стои в южния край на царския ред на иконостаса, а другата е до нея на солея (Приложение 2, Фигура 3). А в тетевенската църква „Вси светии“, в централната част на забележителния иконостас от 1938 година, се извисява монументална царска икона, допълнена от аналойна в същия стил и от същия автор, но в по-малък мащаб, подчертана с украса от бяла дантела. Надписът не две от иконите е: „Господи възлюбих...“, а на третата светецът държи книга. Наслагването на иконографските послания на едно място, но с различни средства, всъщност е израз на особена почит към светеца. Същото струпване на отечески и други светийски икони се наблюдава и в храма на Софийската духовна семинария, който е на границата на градска и монашеска организация на йеротопичните си пространства (Приложение 2, Фигура 5).

Курилският манастир има съвсем друга иконографска ценност с късносредновековния си храм изписан от колектив под ръководството на свети Пимен Зографски в края на XVI век, преди по стените на неговите сгради да се появят пъстрите църковни графити възпроизвеждащи образи и житийни епизоди излезли от популярни печатни произведения и представящи житието на рилски подвижник. През последните десетилетия монах Партений украсява в същия стил и Клисурския манастир „Света Петка“²⁶ като там възпроизвежда много повече образи на светии, орнаменти и текстове от църковната литература и ползва още по-ярки „бонбонени“ цветове грабващи вниманието на туристите. Стига с това да не се уврежда вече налично църковно изкуство, макар и фрагментарно запазено, такива графити и подобни по-скромни по качество творби като век по ранните ярки и стилизирани стенописи на Коста Антикаров в Кладнишкия, Люлинския и други манастири (Приложение 2, Фигура 2) имат смисъл, колкото и да не са приемливи за вярващи и монашествващи днес.

Външната храмова стенопис, както и отделните образи на обществени места, бойни позиции и мемориали или сред природата е от особена важност за поклонническите инициативи, тъй като те са един особен вид на църковно приобщаване към православната вяра и съответни начин на живот. В такъв контекст в най-новата църковна история е било нормално да се създаде атрактивно църковно визуално наследство, което да говори на хората от архитектурния екстериор на светите места, където те идват за развлечение на шумни тълпи. Този подход до голяма степен загубва своето значение, когато влизането в църква и отстояването на богослужението придобива ценност за обикновените хора или поне за вътрешните активни членове на религиозната християнска църковна общност. Но и при неимоверното

²⁶ Образът на светеца в този храм строен наново през 50-те стои зад архиерейския трон и светецът е изобразен с две обърнати напред длани, а зографът вероятно е ученик на Николай Шелехов. Комбинацията на това ярко народно творчество с по-църковните вътрешни и външни стенописи на църквата от средата на XX в., каквито се появяват и в средновековната църква във Вердикал, става проблем за съвременното духовенство и фасадата е замазана, а рисунките по сградите са оставени на времето, докато в новия храм започва да се създава по-висш клас православно изкуство.

дигитално популяризиране на свещените иконни изображения, тези изгледи на свети места и фотографиите на поклонниците в тях си остават незаменимо средство на външната православна мисия, успоредно с устойчивия туристически ефект.

**Бележка. Приложенията към този текст
може да видите в края на сборника.**

Литература / References

- Avramov, Vladimir, (2014).** The Harmonious Approach in the Implementation of the Art Synchronisation between the Different Periods of the Mural Painting in the Sofia Church "Sveti Sedmochislenitsi", In: International Journal on Information Technologies and Security, No1, 2014, ISSN 1313–8251, Pages: 59-64;
- Bilyarsky, Ivan, (2001).** Celestial Protectors: Tsar Peter (in Bulgarian), In: Historical Future, No 2, 2001, ISSN 1311-0144, Pages: 32-44 // [Билярски, Иван, Небесните покровители: свети цар Петър, В: Историческо бъдеще, № 2, 2001, ISSN 1311-0144, Страници: 32-44];
- Dimitrov, Ivan, (1973).** From the Life of Local Churches: Images of Saints from Other Eastern Orthodox Christian Peoples in Greek Temples (in Bulgarian), In: Church Gazette, No 18, May 1973, Pages: 9-10 // [Димитров, Иван, Из живота на поместните църкви: Образи на светци от други православни народи в гръцки храмове, В: Църковен вестник, № 18, май 1973, Страници: 9-10];
- Genova, Elena, (2001).** Ark (Coffin) for Relics from Gherman Monastery Near Sofia (in Bulgarian), In: Art Studies Quarterly, No 3, 2001, ISSN 0032-9371, Pages: 11-17 // [Генова, Елена, Кивот (ковчег) за мощи от Германския манастир край София, В: Проблеми на изкуството, №3, 2001, ISSN 0032-9371, Страници: 11-17];
- Gerginova, Tsvetanka, (2007).** Hram Sveti Duh grad Sofiya (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, Berov Dji, 2007, pp. 46,51 // [Цветанка, Гергинова, Храм Свети Дух град София, София, Беров Джи, 2007, Страници: 46, 51]
- Gergova, Ivanka, (2005).** The Reliquary with the Relics of Saint John of Rilla (in Bulgarian), In: Proceedings of Blagoevgrad History Museum, Volume IV, Christian Art and Culture in

Southwestern Bulgarian Lands, 2005, ISSN: 1311-3526, Pages: 60-72 // [Иванка Гергова, Ковчегът с мощите на свети Йоан Рилски, В: Известия на Благоевградския исторически музей, Том IV, Християнско изкуство и култура в югозападните български земи, 2005, ISSN 1311-3526, Страници: 60-72];

Koeva, Margarita, (2009). Iconostases of Rilla Monastery (in Bulgarian), In: Koeva, Margarita, Architectural Heritage and Contemporary World, Varna, LierNet, 30.10.2009, ISBN 978-954-304-305-7, 2003-2012, <https://litenet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/ikonostasite.htm> // [Коева, М. Иконостасите на Рилския манастир, В: Коева, Маргарита, Архитектурното наследство и съвременният свят, Варна, Електронно издателство LierNet, 30.10.2009, ISBN 978-954-304-305-7, 2003-2012];

Miteva, Maria, (2014). Stefan Badzhov – Biography of Decorator (in Bulgarian), Sofia, Art Studies Institute of BAS, ISBN 978-954-8594-49-3, 2014 // [Митева, Мария, Стефан Баджов – биография на декоратор, София, ИИИ-БАН, ISBN 978-954-8594-49-3, 2014];

Penkova, Bisserka, (2008). The Image of Saint John of Rilla in Boyana Church (in Bulgarian), In: Old Bulgarian Literature, Volume 39-40, No 1, 2008, ISSN 2535-0919, 0204-868X, Pages: 163-183. // [Пенкова, Бисерка, Образът на свети Йоан Рилски в Боянската църква, В: Старобългарска литература, Том 39-40, № 1, 2008, ISSN 2535-0919, 0204-868X, Страници: 163-183];

Temelski, Christo, (2000). Temple "Saint Nicholas the New of Sofia" (in Bulgarian), Sofia, Sineva, ISBN 954-9983-0702, 2000 // [Темелски, Христо, Храмът „Свети Николай Нови Софийски“, София, Синева, ISBN 954-9983-0702, 2000];

CULTURAL AND
HISTORICAL
HERITAGE

PRESERVATION
PRESENTATION
DIGITIZATION

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО: ОПАЗВАНЕ, ПРЕДСТАВЯНЕ, ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE: PRESERVATION, PRESENTATION, DIGITALIZATION

Научна поредица: брой 1(6), година V (2019)
Science series: volume 1(6), year V (2019)

ISSN: 2367-8038

Редактори
Петко Ст. Петков
Галина Богданова

Институт по математика и
информатика
БАН, България

Материалите в сборника са обект на авторско право. Разрешава се безвъзмездното ползване на техни електронни/ хартиени копия само за лична употреба или с цел обучение, при писмено указание за липса на търговски намерения и пълно цитиране на текста от тази страница.

За копиране под друга форма, препубликуване или публикуване на сървъри се изисква писмено разрешение и/или заплащане.

© **Авторски колектив, 2019**

Технически редактори:
Николай Ноев, гл. ас. д-р
Калина Сотирова-Вълкова, ас. д-р

Editors
Petko St. Petkov
Galina Bogdanova

Institute of Mathematics and
Informatics
BAS, Bulgaria

This work is subject to copyright. Open and free use of digital/ hard copies of publications is granted only for personal or educational use, while there are written statement for not-commercial intention and full citation of the text of the current page.

For any other reproducing types, re-publishing, photocopying, recording, or any other storage retrieval system/server is required written permission and/or fee.

© **Authors` Group, 2019**

Technical editors:
Nikolay Noev, Assist. Prof. PhD
Kalina Sotirova-Valkova, Assist. Prof. PhD